

İnsan ve mekân

Yrd. Doç. Dr. Hamdi Ergül

1973 yılında Erzurum'da doğdu. Fırat Üniversitesi Yapı Tasarımı Bölümünden mezun oldu. Gazi Üniversitesinde yüksek lisansını, Karabük Üniversitesinde doktorasını tamamladı. Bülent Ecevit Üniversitesi Mimarlık ve Şehircilik Bölümünde 17 yıl akademisyen olarak çalıştı. Halen Medipol Üniversitesi Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi İç Mimarlık ve Çevre Tasarım Bölümünde görev yapmaktadır.

Mekân aslen Arapça bir kelimedir ve çeşitli anlamlara gelmektedir. Yer, mahal, cây, durulan yer, oturlan yer bunlardan bazılarıdır. İkametgâh ve makam anlamına da gelir. Mimarlık sözlüğünde ise “İnsanı çevreden belli bir ölçüde ayıran ve içinde eylemlerini sürdürmesine elverişli olan boşluk” olarak tanımlanmaktadır (1). Mekân kurma isteği ise var olduğumuz günden beri süre gelir. Bir yer oluşturma arayışı ile hayatı tanımlamaya çalışırız. Bu arayış esnasında bazen doğaya karşı koyarak, bazen de doğayı taklit ederek kendimize tanımlı bir yer, bir mekân oluştururuz (2).

“Mekân, “kevn” yani olmak kökünden türeyen bir kelimedir. Her ne kadar “oturlan yer”, anlamına gelse de “*bulunulan çevre, ortam, yaşanan dünya ve kâinat*” anlamlarını içerdiğine göre, mekâna “var olmak” da denebilir. Mekânı tanımlarsak insanı da tanımış oluruz veya insana bakarak yaşadığı mekânı tahmin edebiliriz. Çünkü insan, yaşamının tamamını açık veya kapalı mekânlarda geçirir. İnsanı etkileyen mekânların huzurlu ve kullanışlı olması, insanın mekân ihtiyacını karşılamış ve mekânın tasarımını olumlu kılmış anlamına gelmez. İç ve dış mekân, birbirini etkiler ve tamamlar. Dış mekân da insana hitap ettiğine göre iç mekânı çözüp; dış mekânda gürültü, trafik ve çevre sorunları ortaya çıkmışsa tasarım tamamlanmış olmaz. Mekân bir bütündür, insan odaklı ve tüm çevre unsurlarını kapsayan bir alandır.

Barınma ve Mekân

Barınma; insanların gündelik ihtiyaçlarını giderdikten sonra iklim koşullarından; soğuk, sıcak, kar ve yağmurdan korunmak için sığındığı sağlıklı ve güvenli alanlar olarak tanımlanabilir. Barınmak sadece iklimsel olarak ele alındığında eksik kalır. İnsanların günümüzde güvenli ve kameralar ile izlenen, ayrıca sıcak-soğuk iklimlendirilmesi yapılmış, ileri teknoloji barınma mekânlarına sahip olabilirler hatta bu mekânların yalnız başına konforlu olduğuna da inanabilirler. Sağlıklı yaşam ve organik beslenme çözülemediğinde, tam anlamıyla sağlıklı mekânlar tasarladığımız söylenemez. Günümüz sağlık problemlerinin başında hareketsiz yaşam, beslenmeye bağlı sağlık problemleri gelmektedir. Bu problemler oluştuğundan sonra çözümün tıpta aranması normaldir. Önemli olan bu safhaya gelmeden çözüm üretmek, yapılan analizlerin sonucundan geleceği tahmin etmek, buna bağlı sağlığımızı iyi yönde etkileyecek ortamlar tasarlamaktır. Tasarlanacak barınma mekânları doğal yaşama önem veren, toprakla temas sağlayan, kendine yetecek kadar organik sebze ve meyve üreten özellikte olmalıdır. Doğal yaşam ve organik beslenmenin mevcut şehirlerin kaos ortamında başarılması imkansız görünmektedir. Doğal yaşam ve barınma ancak mimari ile çözülebilir. Aksi takdirde organik beslenme ve doğal yaşam, varlıklı kişilerin ulaşabildiği tercihlere dönüşebilir. Tek başına barınmayı ve tüketmeyi hedeflediğimizde, günümüz şehirlerine dönüşmektedir. Barınma, evrensel insan

hakkı olduğu gibi, sağlıklı ve organik beslenme de barınmanın bir parçası ve önemlidir.

İnsanlık tarihini göz önünde bulundurduğumuzda mekânın oluşturulma amaçlarının zaman içinde değişime uğradığını görmekteyiz. Önceleri barınma ihtiyacını karşılamak için düzenlenen mekân, zamanla bu amacına yenilerini katmıştır. Yaşam alanı olan mekân hayatı, eşyaların yanında süs, dekorasyon amaçlı objelerin sergilendiği alanları haline aldı. Hatta yıllar içinde sınıf farkları oluştuğunda, bu farkın göstergelerinden biri haline geldi. Kapitalist sistemin etkisiyle barınma, yaşam alanı anlamını yitirmiş vaziyettedir. Mekân; para biriktirme aracı, rant kaynağı, eşya ile kendini gösterme biçimine dönüşmüş durumdadır.

Küresel insanlık ailesinin bir ferdi olarak doğaya saygılı, adaletli davranan, yaşadığımız dünyada, gelecek nesillerin de dünya kaynaklarında haklarının olduğunun bilincinde barınaklar tasarlayan, farkındalığı yüksek tasarımcıların yetiştirilmesine ortam sağlamak gerekir.

Mekân ve Konfor

Yaşadığımız mekânları yaşanılır kılmakla yükümlü olduğumuz düşünülürse, bu yükümlülüğü görmezden gelerek kendimizle ilgili başka sorunları da görmezden gelmiş oluruz. Mekân oluşturulurken işlevselliği, aile fertlerinin yaşantısına uygunluğu, ekolojik ve ekonomik olması gibi unsurlar öncelik taşımalıyken;

mekânda sadece konfor aramak, insana ait başka sorunlara sebep olmaktadır. Günümüz dünyasında konfor arayışları, rahatlık daha fazla üretim ve tüketim için bütün şartları oluşturma şeklinde anlaşılmaktadır. Konforun sürdürülebilir olmadığını; mimaride, tarımda ve ekolojik dengenin bozulmasından anlıyoruz. Konforun yeniden tanımlanmasına ihtiyaç vardır.

Konfor; yaşantımızda ve eylemlerimizde zamana bağlı oluşan fiziksel ve duygusal yönde negatif etkilenmenin adıdır. Konforu uzun soluklu değerlendirmede, mevcut kent hayatındaki alışkanlıklarımız; sağlık problemlerine, obeziteye, hareketsiz yaşam eklem rahatsızlıklarına, bireyselleşmeye vs. yol açmaktadır. Mekânlar, oksijeni az ve topraktan uzaklaşan yapılara dönüşmüştür. Yaşadığımız alanlarda gürültü ve hava kirliliğinin oluşturduğu sonuçları analiz edip mekânları yaşanabilir hale getirmemiz gerekir. Mevcut kent yaşamı uygun değilse sağlığımıza ve duygularımıza uygun, fitri yaşam alanları oluşturmak için araştırmalar yapmalıyız. Mekânın sadece fiziksel ortamını iyileştirmek de yetmez.

Mekânın çevresinden de sorumluyuz. Fiziksel ve sosyal konuları birlikte ele alıp, tüm yönleri ile çözdüğümüzde dünya içindeki yaşanabilir bir alanın adı mekân olur.

Mimari ve Mekân

Özel bir yapı eylemi olan mimarlık, maddi dünyayı insanların yaşamıyla uyumlu hale getirmeye uğraşır. Yaşadığımız ortamı düzenleyerek, insan ve çevresi arasındaki ilişkileri düzenler, kontrol eder ve insan eylemlerine elverişli bir ortamın oluşmasında rol alır. Bunu yaparken sadece mekanik bir işlevi tanımlayıp onu en ekonomik veya uygun strüktürle donatmaz, aynı zamanda yaşanan çevreyi de etkiler. Hayatı ve insanları bu kadar etkileyen bir öge olmasına rağmen günümüz koşullarında mimarlık, giderek standart bir tasarım anlayışına kaymaktadır. Amacı insan olan bu eylemde, genel çözümler üretmek zamanın getirdiği bir zorunluluk olsa bile, çözümlerin insan merkezli olması şarttır. Mimarlık, teknik bir işlevden daha geniş kapsamlı bir işleve dönmelidir (3).

Tasarlanacak barınma mekânları; doğal yaşama önem veren, toprakla temas sağlayan, kendine yetecek kadar organik sebze ve meyve üreten özellikte olmalıdır. Günümüzde mekânlar, oksijeni az ve topraktan uzaklaşan yapılara dönüşmüştür. Mevcut kent yaşamı uygun değilse sağlığımıza ve duygularımıza uygun, fitri yaşam alanları oluşturmak için araştırmalar yapmalıyız. Yaşadığımız dünyada mekân, üretimi de mekanikleştirmiştir. Hak ve adaleti gözeten; insan ve çevreyi birlikte ele alan yeni sistemler geliştirip deneyebilecek cesaretli mimarlar yetişmelidir.

Kullanıcısının belli olmadığı fiziksel çevreyi tasarlamak, bundan ekonomik gelir elde etmek, mekânın evrenselliğini tartışmalı kılmaktadır. Çünkü mekânda yaşayan birey ve bireylerin çevre, insan hakları, sosyal adalet, organik beslenme, temiz su içme, temiz hava alma, sakin bir mekânda oturma, özgürlük ve mahremiyet, manzara izleme, karbondioksitten ve hava kirliliğinden korunma hakkı gibi her insanın doğuştan elde ettiği hakların çözülmesi mimarlığın temel görevleri arasında olmalıdır. Yaşadığımız dünyada mekân, üretimi mekanikleştirmiştir. Hak ve adaleti gözeten; insan ve çevreyi birlikte ele alan yeni sistemler geliştirip deneyebilecek cesaretli mimarlar yetişmelidir. Şehirleşme içinde insana ait doğuştan gelen haklar arasında; yaşama, eğitim ve mekân edinme hakları vardır. Günümüz şehirlerinde barınma ve konut edinme hakkı, hak olmaktan çıkmış, kar ve gelir getiren, değer kazanan araçlara dönüşmüştür. Bu nedenle insan hakları evrensel beyannamesindeki mekân edinme hakkı da teoride kalmıştır.

İnsan ve Mekân

Önce mekân vardı, yaşanabilir tüm özellikleri üzerinde bulunduran insan var oldu. İlk oluştaki gibi, mekân ve insanı birlikte ele almak gerekmektedir. Mekânı analiz edip iyileştirmek için insanı tanımak ve mekânı tüm parametreleri ile ele alarak tanımlamak gerekir. İnsan beyninde daha çok görsel uyaranlara ve algılara geniş alan ayrılmıştır. Bir nesneyi ilk önce görüp, onu bütün özellikleriyle algılamamız sağlanır. Bu süreçten geçerken, herhangi bir uyaran, duyum ve algılanmanın dışında, duygusal değişikliklere de yol açtığı, yapılan pek çok gözlem ve deneyle saptanmıştır (4). Bu sebeple, insanın hayatını idame ettirdiği, görsel algı içeren mekân, insan için son derece önemlidir.

İnsan sosyal bir varlıktır. İnsan ve mekân iç içe geçmiştir ve etkileşim fiziksel olmaktadır. Fiziksel etkileşimin olduğu mekânlar; adalet, yardımlaşma ve güzelliğe sebep olan sosyal yapılar ile canlılığını devam ettirebilir. Halen köylerde sıcak ilişkiler varken, kentlerde aynı apartman içinde yaşayanların birbirlerini tanımaz olması, mekânı paylaşan insanların yeniden sosyalleşme ihtiyacına göstergedir. Mekân içinde çevresine yabancılaşma, duyarsızlığa sebep olmaktadır. Günümüz şehir ve iş hayatındaki tempodan dolayı insan; yaşadığı topluma, doğaya ve yaşadığı mekâna yabancılaşmıştır.

Var olan çevre koşullarını *kabullenmek* yerine, o koşulları aktif girişimlerle denetleyerek, çaba harcayarak, kendi yaptığı öğelerle çevresini değerlendirmeyi, düzenlemeyi, yeni ve *yapay çevreler* oluşturmayı hedefleyen, davranış biçimiyle bunu gerçekleştiren, tüm canlılar arasında sadece insandır (5). İnsanı insan yapan, bu farklılaşmadır. İnsan, diğer canlılardan bu yolla ayrıldığı gibi, farklılaşan algılarıyla, bulunduğu çevreyle olan ilişkileriyle birbirinden de ayrılmışlardır. Bu sebeple insan için, insana özgü tasarım yapmak salt temel ihtiyaçlara bağlanamaz. Çünkü her insan bir diğerinden farklıdır ve kişisel ihtiyaçları da bu doğrultuda değişkendir. İnsanı ele alırken onun sosyal yönünü de en az fiziksel ihtiyaçlar kadar önemsemek gerekir. İnsanın tüm çevreyle ilişkileri dengede çözüldüğünde, adaletli, özgür ve yaşanabilir bir dünya oluşturmuş olacağız.

İnsanın sosyal yönünü karakter, kişilik, benlik duygusu, kimlik gibi bireye özgü temel kavramlar, kişinin özel görüşleri, düşünceleri, kültür ve yaşantılara sahip olması oluşturur. İnsana ait mekânlar tasarlanırken mekânı prestij ve estetik kaygısına teslim etmek, mekân kavramının anlamını yetirmesine sebep olmaktadır. Estetiği mantıklı hale getirmek için; fonksiyonel, kişiye özel tasarım, analiz, çevreye duyarlılık, uyum ve orantı aranmalıdır.

Mekân ve Çevre

Doğal çevre: İnsandan bağımsız var olan güçler, biçimlerdir. Doğa, ses, ışık, iklim, vb. her türlü doğa oluşumu bu gruba girmektedir. Eskiden insan üzerindeki etkisi oldukça fazlayken, gelişen teknolojiyle etkisi giderek azalmaya başlamıştır. Coğrafyanın sunduğu doğal kaynak ve malzeme olanakları, yapay çevrenin doğal belirleyicileri olarak yine de etkiler.

Yapay Çevre: İnsanın yaşamını sürdürbilmesi için, doğal çevrede yaptığı değişiklikler sonucu, kendi amacına uygun düzenlemelerle geliştirdiği çevredir. Yani insanın oluşturduğu her türlü fiziksel oluşum bu kategoriye girer (6).

Şehirlerde yaşadığımız sorunlardan biri de doğa özlemidir. Mekâna hapsolmuş, doğadan kopmuş durumdayız. Ayrıca çocuk ve yaşlılar, yapay çevrede, beton parklarda, gelişme yerine olumsuz etkilenmektedir. Bunun yerine doğayla buluşturulmalı, toprak, su, hava, gökyüzünü tabiatın izleyerek, dokunarak algılamasına fırsat tanımalıyız. Mevcut kentlerin sorununu yüksek teknolojinin çözeceğine inananlar olabilir. Dünyanın enerjisi ve çevreye verdiği tahribat dikkate alınacak olursa yüksek teknolojiye umut bağlamak, çevre ve denge unsurunu görmezden gelmek demektir.

Yapay çevre kişinin fizyolojik ihtiyaçla-

rını karşılarken, sosyal ihtiyaçları; yani zihinsel ve davranışsal gereksinimleri açısından da gerekli konforu sağlamalıdır ki bu fizyolojik ihtiyaçlardan çok daha kapsamlı ve karmaşık parametreler barındırmaktadır. Çünkü fiziksel veriler daha belirli, saptanabilir haldeyken, zihinsel ve davranışsal gereksinimler, bireyden bireye değişebileceği gibi, zaman ve koşullara göre aynı birey için bile değişebilir. Bu ayrımda önemli olan fiziksel etkiyi ve sosyal etkiyi bir arada insanı etkileyen faktör olarak görüyor olmamızdır. Çünkü fiziksel dünya, sosyal olarak değişkenlere sebep olmaktadır (3).

Doğal hayatta mekânlar oluşturmak için her üretim bir düzensizliğe sebep olmaktadır. Günümüz dünyasında herkes çevreyi gözettiğini iddia etmektedir. “Küresel ısınmaya kim sebep oldu?” diye sormak saçma gelecektir. Geçmiş toplumların yaşantısı arzu, istekleri, güç, prestij, lüks ve konfor anlayışları günümüzden farklı değildir. Değişen sadece zamanın teknolojik araç ve gereçleridir. İnsanlar mekânı sadece barınma amaçlı ihtiyaçları için değil de daha fazlasına sahip olmak için, emek ve malzeme israfına neden olmuşlardır. Mayalar, İnkalar, Babur imparatorluğu, Mısır imparatorluklarının çöküş sebeplerinin başında çevreye karşı sorumsuz davranışları gelir. Bunun sonucunda tabiatdaki iklim değişimleri, kuraklık, sel ve kasırgalar ile kendi sonlarını belirlemişlerdir. Günümüz sahiplenme ve biriktirme arzusu da bunlardan farklı değildir. Kendimize ve çevreye davranışımız, tüketme anlayışımız geleceğimizi belirlemektedir.

Toprak ve su insan için ne anlama geliyor? Toprağın cömertliği karşısında insandan yeterli kadar ilgi görebiliyor mu? Çevreyi ve doğayı görmezden gelme alışkanlığımıza rağmen, özellikle şehrin bunalımından kaçarcasına, bazen doğa özlemi ve toprağa dokunma hissi, mekânla insanın arasındaki bağın fitri olduğunu anlamak için bir göstergedir. İnsan, doğayla uyum içinde, toprağa dokunarak kendini dinlemeli ve durum değerlendirmesi yapmalıdır.

Uygurlik tarihinin geldiği seviyede, çevrenin doğal dengesini gözetecek sistemler modellemesi gerekirken, daha çok kazanç, savaş ve terör üretir duruma gelmiştir. Buna duyarsız kalmak, kendi çöküşümüze sessiz kalmaktır.

Oysa tarih içinde kısa sayılabilecek bir süre öncesine kadar şehirler; özgürleşmenin, bilgilenenmenin ve mutlu olmanın mekânıydı. “Şehrin havası insanı özgür kılar” deniyordu. Galiba mekânla insan arasındaki derin bağ uzun süre görmezlikten gelindi. Ne oldu da şehirlerde

yaklaşan tehlikelerden söz ediliyor (7). Endüstri devrimi ile başlayan, insanın doğaya sahip olma ve doğaya hükmetme anlayışı artarak devam etmektedir.

Chombart de Lauwe'a (8) göre endüstri uygarlığında birey ve gruplar, geleceğin kaygısı içinde, nüfus artması, çevre kirlenmesi ve kentsel sorunlar konusunda çıkmazlar görmektedir. Çevrenin düzenlenmesi, spekülasyona ve para egemenliğine bağımlı kılınmakta ve toplumsal çatışmalara konu olmaktadır. Endüstri toplumlarında insanlar, onlara, sosyal yapılar, düşünme biçimlerinde ve coğrafi çevrede yön bulmayı sağlayan işaret noktalarını yitirmişlerdir. Giderek renksizleşen, özgürlüklerini yitiren kentlerde, kitle iletişim araçlarının güdümünde bulunan kişiler, ihtiyaçlarıyla uyumsuz bir çevre düzenlemesi karşısında yönünü bulamamakta ve çevrenin doğal yapısını bozmadan yaşantısını sürdürememektedir.

Mekân ve Kültür

Toplumların kendisini oluşturan bireylere belli bir kültürü aktarma, kazandırma, eğitip denetim altında tutarak kültürel birlik ve beraberliği sağlayarak, toplumsal barışı ve huzuru sağlama süreci kültürlenme olarak görülür (9). Bunun yanı sıra belirli bir kültüre sahip kişilerin başka kültürden kişilerle bir araya gelerek, çeşitli şekillerde etkilenmeleri sonucunda kültürel ve psikolojik olarak yaşadıkları değişimleri de kültürlenme olarak tanımlayabiliriz. Toplumların farklılıklarını büyük bir hırsla vurgulamasının nedeni, toplumların giderek daha az farklı hale gelmesidir. Küreselleşmenin “herkes için zenginleştirici bir karışım olarak değil, yoksullaştırıcı bir tek tiplilik ve kendi öz kültürünü, kimliğini, değerini korumak için mücadele edilmesi gereken bir tehdit” gibi algılanmasından kaynaklanmaktadır (10).

Kent hayatı bireyleri tek tip yaşantıya evirmektedir. Şehirlerin mevcut temposunda, trafik- iş yoğunluğundan zaman kavramı ihmal edilmektedir. Bu sorunlara rağmen şehir hala cazibe merkezi durumundadır. Nüfus şehirlerde % 76, kırsalda % 24 oranına kadar inmiştir; gelecekte kırsalda kalan nüfusun % 5 civarına kadar düşeceği, köyden kentlere göçün devam edeceği tahmin edilmektedir. Şehrin tüketim ve görsel estetiğinden dolayı cezbetmeye devam etmesi başka sorunlara sebep olmaktadır. Tarım ve doğal yaşam yerine, şehirde endüstriyel üretimin geliştirdiği mekân ve beslenme maddeleri sağlık sorunlarına sebep olmaktadır. İnsanın gelişimi; bilgi birikimini ve öğrendiklerini uygulaması ile gerçekleşir. Yaşadığımız toplumun yapısına adapte olmak yerine değişim ve dönüşümü planlamak gerekir. Aksi

takdirde herkesin yaptığını yapmak, aldığı almak, tükettiğini tüketmek determinist bir yaşam tarzı olacaktır. Mevcut sorunları gözlemlemek, değişim için iyi bir fırsat ve model oluşturma becerisine sebep olabilir. Fakat bilginin tek tipleşerek kurumsallaşması yeni kararlar almamıza direnç oluşturmada ve cesaretimizi kırmaktadır. Bu nedenle geleneksel, alışa gelmiş kabullerin yerine açık uçlu yapılar denenmelidir.

Küreselleşmeyi; kaynaşma ve kültürler arası bilgi aktarımı olarak algılamamız gerekirken, marka ve tüketimin sebebi olarak görmekteyiz. Mekânlar da tüketimin üssü olarak kullanılmaktadır. Geçmiş toplumlardan çıkardığımız dersleri, günümüz sorunları ile birlikte ele alarak, bizim ve gelecek nesiller için yaşanabilir bir dünyanın içindeki mekânı oluşturmak daha anlamlı olacaktır. Yeni mekânlar tasarlarırken evrensel düşünülmesi, bireysel lüksümüz ve konforumuzu geleceğimize tercih etmemeliyiz. Unutulmamalıdır ki insan; doğadan, sağlıktan, gelecekte kopuk bir varlık değildir. Tarih bize gösteriyor ki dün yapılanlar bugünümüzü; bugün yaptıklarımız da yarınımızı etkileyecek. Bu bilinçle; doğaya en az zarar veren, insani özellikleri ortadan kaldırmayacak, sosyal adaletsizliğe sebep olmayacak, üzerinde evrensel uzlaşılabilecek mekânlar tasarlayıp, bu döngüyü sürekli hale getirmeliyiz.

Kaynaklar

- 1) Hasol, D., 1995. *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*. (6th Ed.) Yapı-Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.
- 2) Urry, J., 1999. ‘Mekânları Tüketmek’; *Ayrıntı Yayınları, Routledge*
- 3) Ellialtıoğlu, B., *Mekânda Kişiselleşme ve Kendileme, Yüksek Lisans Tezi, İTÜ, Fen Bilimleri Enstitüsü, s.1, 2007, İstanbul*
- 4) Canbeyli, R., 2002. *Isık ve Beyin, Çevre Tümdür: Çok Boyutlu Bir Olguya Bütüncül Bakış içinde, Der. İncedayı D., s 39-48, Bağlam Yayıncılık, İstanbul.*
- 5) İzgi, U., 1999. *Mimarlıkta Süreç: Kavramlar-İlişkiler, Yapı Endüstri Merkezi Yayınları, İstanbul.*
- 6) Örer, G., 2002. *Konut-Kimlik-Ev Modeli ve Modelin Bir Örneği Olarak İstanbul Kentinde Uygulanması, Doktora Tezi, İ.T.Ü. Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.*
- 7) Göka, Ş., 2001. *İnsan ve Mekân, Pınar Yayınları, İstanbul, s.68.*
- 8) Chombart de Lauwe, P.H.: *Appropriation de l'espace et changement social, Proceedings of the 3rd International Architectural Psychology Conference (I.A.P.C.), Strasbourg, 1976 3. Graumann, C.F.: Le concept d'appropriation et les.*
- 9) Güvenç, B., 1997. *Kültürün ABC'si, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.*
- 10) Maalouf, A., 2004. *Ölümcül Kimlikler, Çeviri: Bora A., Yapı Kredi Yayınları, 19. Baskı, İstanbul, s.79.*